

հանի և նրա հաջորդները՝ Սմբատի, Տիրանի և մյուսների վիպական կերպարներում ու արարքներում անդրադարձված են V դարի պատմական նշանավոր գործիչների վարդան և Վահան Մամիկոնյանները և պարսիկների դեմ նրանց վարած կռիվների արձագանքները: «Տարոնի պատերազմի» վիպական ջնդհանուր ոգին գրեթե նույնանում է «Պարսից պատերազմի» հետ, այն է՝ կռիվ պարսիկների դեմ, որ վերջանում է միշտ հայերի հաղթանակով: Տարբերությունն այն է, որ եթե «Պարսից պատերազմում» կռիվները մղվում էին բովանդակ Հայաստանի անկախության համար, ապա «Տարոնի պատերազմում» այդ կռիվները մղվում են սոսկ հանուն Տարոնի անկախության: Այստեղ հին հերոսավեպի համազգային ոգին, պատմական հետագա դեպքերի ազդեցությամբ նեղացել, կապվել է սոսկ Տարոնի և Սասունի իշխողների՝ Մամիկոնյանների տեղական անկախության գաղափարի հետ, և նախկին համազգային վեպը դարձել է տեղական վեպ: Բացի այդ, «Տարոնի պատերազմում» մտել են նոր մոտիվներ ու գաղափարներ, որպիսիք չկան «Պարսից պատերազմում»: Նոր վեպում առաջնակարգ տեղ է գրավում ռազմական խորամանկությունը, որի շնորհիվ հայերը միշտ շարաշար խաբում և հաղթող են դուրս գալիս թվով միշտ գերազանց պարսիկների նկատմամբ: Այստեղ իսպառ բացակայում է թշնամու նկատմամբ նախկին վեպում եղած ասպետական վեհանձնությունը, և մեծ տեղ է գրավում փոխադարձ ծաղրը, անարգանքն ու արհամարհանքը հատկապես մարտերի ժամանակ: Այս փոխակերպումները ևս պայմանավորված են վիպական ոգու նեղացմամբ, ռազմական ուժերի սահմանափակմամբ, հետևաբար և՛ ասպետական ոգու կորստով:

Պատմական և քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով զգալիորեն փոխվել է նաև վեպի հիմնական կոնֆլիկտը: «Տարոնի պատերազմում» պարսիկների հիմնական ձգտումն է հպատակեցնել Մամիկոնյաններին, հարկատու դարձնել նրանց, քանդելով նրանց կրոնական սրբավայրը՝ սուրբ Կարապետ վանքը: Այսինքն՝ վեպի գլխավոր կոնֆլիկտն է դառնում հարկահանությունը և հարկի պատճառով ապստամբելն ու պարսիկներին շենթարկվելը:

5. ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

V դարի կեսին քրիստոնեական աշխարհում բորբոքվում են դավանաբանական վեճերը Քրիստոսի մարդկային և աստվածային բնության շուրջը: Վեճերը ծայր էին առել տակավին V դ. երկրորդ քառորդից, հատկապես Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի եկեղեցական երկու հռչակավոր դպրոցների միջև: Ալեքսանդրիայի դպրոցը, հետևելով Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնության եղանակին, գտնում էր, որ Քրիստոսի մեջ աստվածային և մարդկային բնությունները միաձուլված են «անայլայլելի և անխառն» կերպով և կազմում են մեկ էություն, որի մեջ առաջնայինը աստվածայինն է: Անտիոքի դպրոցը, ջնդհակառակը, Քրիստոսի մեջ շեշտում էր մարդկային բնությունը, մարդ, որ աստվածացել է, հետևաբար ունի երկու բնություն՝ մարդկային և աստվածային⁵¹:

Այստեղից էլ առաջ են գալիս քրիստոնեական դավանաբանության տեսական երկու ուղղությունները՝ միաբնակությունը և երկաբնակությունը: 431 թ.

⁵¹ Տե՛ս Ծ. Տեր-Մինասյան, Հնդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. 1, էջմիածին, 1908, էջ 311—332:

գումարված Եփեսոսի եկեղեցական ժողովում հաղթող է հանդիսանում Կյուրեղ Աղեքսանդրացու մի բնության վարդապետությունը: Սակայն մեկ քսանամյակ անց՝ 451 թ., Լրբ հայերն Ավարայրում պաշտպանում էին իրենց երկրի և ժողովրդի ապատությունը, տեղի է ունենում Քաղկեդոնի ժողովը, որն իր դավանաբանական վճիռներով մերժում է տիեզերական նախկին ժողովներում (Նիկիայի՝ 325 թ. և Եփեսոսի՝ 431 թ.) հիմք դրված և հաստատված դավանանքի սկզբունքները և փաստորեն ընդունում երկաբնակությունը: Արևելքի քրիստոնեական որոշ եկեղեցիներ, այդ թվում նաև հայկականը, որ հետևում էր եկեղեցական նախկին ժողովների մշակած դավանաբանական ուղղությունը, շեն ընդունում Քաղկեդոնի ժողովի սահմանած դավանանքը: Դրա հիման վրա խզում է առաջանում հոռոմեաբյուզանդական և արևելյան՝ եգիպտական, ասորական, հայկական եկեղեցիների միջև: Այդ խզումն ավելի է խորանում և վերածվում հակասության, ապա և դավանաբանական սուր պայքարի V դարի վերջերին և հատկապես VI դարում, երբ դավանաբանական խնդիրներն ու վեճերը կորցնում են իրենց տեսական-կրոնական իմաստը և վերաճում մեծ պատրիարքությունների իրավասությունների ու գերիշխանական նկրտումների, ապա և ազգային-պետական ու քաղաքական շահախնդրությունների:

Ընդհանուր եկեղեցու դավանաբանական պառակտման նկատմամբ անտարբեր չի մնում հայոց եկեղեցին: V դարի վերջին տասնամյակներին հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին արդեն հանդես է գալիս ընդդեմ երկաբնակության: Սկսվում է պայքար երկաբնակության և քաղկեդոնականության դեմ, առաջ է գալիս այդ պայքարն արտացոլող գրականություն⁵²: Այդ գրականության սկիզբը դրվում է եգիպտական միաբնակության պարագլուխ, երկաբնակության և Քաղկեդոնի ժողովի մոլի հակառակորդ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» հայերեն թարգմանությամբ⁵³, կատարված 480—484 թվականներին: Այն տեսական կարևոր գեներ էր հայ եկեղեցականների ձեռքին՝ նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ մաքառելու համար: Գրեթե նույն ժամանակներում է գրվել Մովսես խորենացու դավանաբանական թուղթը, նվիրված միաբնակության և երկաբնակության խնդրին և ուղղված երկաբնակության դեմ, ի պաշտպանություն միաբնակության: Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն» և խորենացու թղթի ազդեցությամբ V դարի վերջին, կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին գրում է իր նշանավոր «Ապացույցը»⁵⁴ ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի և երկաբնակության, հանգամանք, որ վկայում է հայոց եկեղեցու վնասագետի, հետևաբար և հայոց եկեղեցու գրաված հակաքաղկեդոնական որոշակի դիրքը, միաժամանակ և միաբնակության վարդապետության դավանանքը՝ տակավին V դ. վերջերին:

VI դ. սկզբներին, Անաստաս կայսեր (491—518) մահից հետո քաղկեդոնականությունը Բյուզանդական կայսրության մեջ դառնում է պարտադիր պաշտոնական դավանանք և կայսրերի ու պատրիարքների համար միջոց է ծառայում՝ կայսրության զաղափարաբանական միասնության ամրապնդման: Հայերի համար ևս զավանություն խնդիրն ստանում է ազգային քաղաքական

52 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ե, 1944, էջ 355:

53 «Տիմոթեոսի եգիպտացուսի Աղեքսանդրեայ Հակաճառություն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», ի լույս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Ժ. Եղիսկոպոսի և Ծրուանդ վարդապետի, Էջմիածին, 1908:

54 Եկեղեցի հաւատոյն, Էջմիածին, 1914, էջ 130:

նշանակությունն»։ Բյուզանդական քաղաքական ազդեցությունից զերծ մնալու և ազգային միասնությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ էր դավանանքով տարանջատվել Բյուզանդիայից։ Այդ ձեռնարկ էր նաև Սասանյան Իրանին, որն օգտվելով դավանաբանական վեճերից, հովանավորում էր նեստորականներին և հանդուրժողական դիրք գրավում հակաքաղկեդոնական արևելյան քրիստոնյաների նկատմամբ, նրանց լրիվ անջրպետելու համար բյուզանդական ազդեցությունից։ Բացի այդ, հայ հոգևորականության հիմնական նպատակն է դառնում հայոց ինքնուրույն և անկախ եկեղեցու ստեղծումը և պահպանությունը բյուզանդական եկեղեցու գերիշխանական ձգտումներից։ Այս հակասական շահերի հետևանքով՝ VI դարում ծայրահեղորեն սրվում են քաղկեդոնականության վերաբերյալ վեճերն ու բախումները, քաղկեդոնականների կողմից ծայր են առնում անգամ հալածանքներ, որոնք և հայերի մեջ առաջ են բերում դավանաբանական պայքարի հարուստ գրականություն⁵⁵։ Հորինվում են մեծաթիվ գրվածքներ քաղկեդոնականության և նեստորականության դեմ, մանավանդ, երբ հայ եկեղեցին VI դ. սկզբին Բաբելոն կաթողիկոսի օրոք մերժում է նեստորականությունը, իսկ ներսես Բ կաթողիկոսի ժամանակ (548—551) Քաղկեդոնի ժողովն ու Հռոմի Լևոն պապի դավանաբանական թուղթը՝ տոմարը։

Կազմվում են ժողովածուներ՝ կրոնադավանաբանական վիճաբանությունների համար պատրաստի ձեռնարկներ ունենալու նպատակով։ Դրանցից նշանավոր է «Գիրք թղթոց» ժողովածուն⁵⁶, որն ընդգրկում է 98 թղթակցություն, գրված գերազանցապես V—IX դդ., և ուղղված է հիմնականում հայոց եկեղեցու դավանության, անկախության և միասնականության պաշտպանության նպատակին։

Մյուս կարևոր ժողովածուն «Կնիք հաւատոյ» գիրքն է⁵⁷, կազմված VII դարում, Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ (615—628)։ Այդտեղ հավաքված և զետեղված են եկեղեցու ուղղափառ հայրերի դրվածքներից տարբեր հատվածներ, որոնք պատրաստի նյութ են ծառայել հայոց եկեղեցու դավանությունը հեղինակավոր խոսքով հիմնավորելու և պաշտպանելու համար⁵⁸։

6. ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ հին բանաստեղծությունը, մասնավորապես հոգևոր երգը, սկիզբ առնելով V դ., շարունակում է զարգանալ նաև հաջորդ հարյուրամյակներում։ VII դարից մեզ է հասել Կոմիտաս կաթողիկոսի գրած «Անձինք նուիրեալք» սկզբնատողով մի ծավալուն ներբող, նվիրված Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակության թեմային։ Թեպետ թեման հին է, սիրված և ավանդական, սակայն հեղինակը չի գնացել թեմայի վերապատմման ճանապարհով, այլ այն վերակերտել է նորովի և յուրովի, բանաստեղծական առանձին պատկերների շարքով, այն էլ ոչ թե նահատակության եղբերգությամբ, այլ մի հաղթական ցնծությամբ, պայմանավորված կույսերի՝ աշխարհի ունայնության գիտակ-

55 Մ. Արևոյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 359—360;

56 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901:

57 «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցոյ յուղղափառ և Ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալք, հրատարակութուն Կարապետ եպիսկոպոսի, էջմիածին, 1914:

58 Մ. Արևոյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 362: